

КЛЮЧАВЫЯ ІМЁНЫ КУЛЬТУРЫ Ў РЭЧЫШЧЫ МЕТАФАРЫЧНАГА АНАЛІЗУ

Аб'ектам даследавання ў гэтым дакладзе з'яўляюцца прэцэдэнтныя імёны ўласныя, звязаныя з тым ці іншым сацыяльным міфам, якія набылі статус культурных канцэптаў і складаюць дзякуючы гэтаму важную частку беларускай нацыянальнай карціны свету. Такія імёны ўласныя ўтвараюць асаблівую сістэму каардынат, у якой ацэньваюцца сацыяльныя і культурныя працэсы сучаснасці. Рамкі даклада дазваляюць нам спыніцца толькі на дзвюх адзінках, вельмі значных для сучаснай беларускамоўнай інтэлігенцыі, – назвах «палітычнай» і «духоўнай» сталіц Беларусі (*Мінск/Менск і Вільня*).

Наша **методыка** апісання зместу беларускіх імёнаў-міфалагем грунтуецца на прынцыпах канцэптualaнага аналізу: мы ўлічваем этымалогію імя, яго інтэрпрэтацыю ў розныя часы рознымі сацыяльнымі групамі, яго спалучальнасць, а таксама яго асацыятыўныя сувязі. Улічваючы семантычную спецыфіку імя ўласнага, вельмі прадуктыўным мы лічым **метафарычны аналіз**, прапанаваны і распрацаваны Дж. Лакаффам і М. Джонсанам у рамках кагнітыўнай тэорыі метафары. Сутнасць кагнітыўнага падыходу да метафары складае тэзіс аб існаванні ў чалавечай свядомасці ўстойлівых адносін вобразнай аналогіі паміж паняццямі, лагічна не звязанымі. Наша штодзённае мысленне метафарычнае па сутнасці сваёй. Аналіз метафарычных сувязей «адкрывае доступ» да другой, вобразна-метафарычнай карціны свету. Таму мы вельмі ўважліва ставімся да кантэкстаў, у якіх ключавое імя культуры з'яўляецца аб'ектам ці сродкам метафарычнага асэнсавання. Напрыклад: *За часы Вялікага Княства Вільня зрабілася цэнтрам габрэйскага жыцця і габрэйскай навукі – Літоўскім Ерусалімам* (ARCHE, 2003, № 5, с. 81). Тапонім *Вільня* ў сваю чаргу можа быць сродкам метафарычнага асэнсавання абстрактных паняццяў (метафары з асноўным кампанентам – абстрактнай сутнасцю ілюструюць адзін з магістральных шляхоў метафарычнага пераносу – ад канкрэтнага да абстрактнага, ад матэрыяльнага – да духоўнага). Пар.: *У кожнага знікае свая Вільня, і кожны з нас па-свойму схільны разумець Вечнасць* (свае нацыянальныя і гістарычныя ідэалы, магчыма ілюзіі – І. Р.) (ARCHE, 2003, № 5, с. 80); *У гэтай сваёй працы я іду да Вільні. Я іду да Вільні. Мы*

ідзем **да Вільні**. Яны ідуць **да Вільні** (да сваіх каранёў, сваёй этнічнай і духоўнай сутнасці – І. Р.) (ARCHE, 2003, № 5, с. 102).

Крыніцай моўнага матэрыялу нам паслужылі часопісы «Спадчына», «ARCHE», газета «Наша Ніва» за 2000–2005 гг. і рэсурсы Internet.

Рабі пільна – і тут будзе Вільня

Вільня – адна з найважнейшых міфалагем беларускай культурнай прасторы. За гэтым тапонімам стаіць міф аб залатым веку беларускай зямлі, калі Вільня была сталіцай ВКЛ. Міфалагема *Вільня* ўвасабляе арыенцір на шляху беларускага народа да свайго нацыянальнага адраджэння. У [2] мы падрабязна разгледзелі функцыянаванне тапоніма-канцэпта *Вільня* у публіцыстычным і мастацкім дыскурсе Беларусі. Эстэтычны і стылістычны узус тэкстаў пра Вільню – ўзнёсласць, урачыстасць, нават сентыментальнасць. Але ў сучаснай паэзіі адлюстроўваецца і парадыйна-фамільярнае, ёрніцкае бачанне «крывіцкай Меккі», зніжэнне сакральнага вобраза як рэакцыя на залішнюю пафаснасць [2, с. 179–180].

Метафарычныя сувязі імя ўласнага *Вільня* ў беларускім публіцыстычным дыскурсе рэалізуюцца ў наступных парах адзінак: *Вільня – Іерусалім, Вільня – Мекка, Вільня – Вільнюс, Вільня – Менск*. Пар.: *Аддалі Вільню. Тым лепш. Хоць захавалі ўласны Ерусалім* (Наша Ніва. 1999. 14 снежня). Цікава, што кампаненты гэтай метафары могуць мяняцца месцамі: «адзіная і вечная» сталіца Ізраілю, горад, за якім стаіць сістэма міфаў (уключаючы «вызваленне Іерусаліму» і «вяртанне ў Іерусалім»), яўрэйская святыня характарызуецца праз вобраз святыні беларускай: *Страціўшы некалі сваю Вільню – Ерусалім, габрэі ўсё ж здолелі туды вярнуцца* (Наша Ніва. 2000. 28 снежня).

Канцэпты *Вільня* і *Менск* утвараюць у сучасным беларускім публіцыстычным дыскурсе апазіцыю па прымеце «духоўная сталіца – палітычная сталіца»: *У Менску блытаюцца віды на будучыню Беларусі, дакладней, ніхто не прапануе выразнага бачання – якой павінна быць краіна. З сённяшняга Менску не відаць тае прыцягальнае зоркі, якая вабіла б у ідэальную Беларусь* (Наша Ніва. 2000. 5 кастрычніка). Семантычная апазіцыя *Вільня – Менск* мае доўгую гісторыю, яе вытокі – ў перапісцы Уладзіміра Жылкі і Антона Луцкевіча: *Здзяйсненне сапраўднае суверэннасці нашага народа, сапраўднае незалежнасці адбудзецца толькі ў Вільні ... ці нідзе*.

Менск – этап у развіцці і поступе нашае ідэі (з ліста У. Жылкі да А. Луцкевіча 1925 г.).

Бывае, што ў паэтычным дыскурсе *Менск* як увасабленне Радзімы in real time «перамагае» Вільню як «віртуальную радзіму»: У *Вільні ўтульна і выдатна спіцца... Ды толькі ў Менску на Радзіме я* [А. Глобус. *Менск і Вільня* (2002)]. У публіцыстыцы таксама назіраецца супраціўленне ментальнаму стэрэатыпу «Вільня – наша ўсё», спробы прадставіць яго як вынік летуценнасці, арыстакратычнай узнёскасці беларускай душы, якая цягнецца да рэчаў недасягальных. Так, А. Белы ў эсе «Рабі пільна – і тут будзе Горадня» прапануе альтэрнатыву духоўнай сталіцы, прыводзячы слухныя гісторыка-культурныя аргументы. Аднак сам аўтар прызнае немагчымасць пераадолець галоўны міф беларускай свядомасці: *Чаго вартыя рэчы ў Краіне Мрояў? У Каралеўстве Беларусь, сталіцай якога можа быць толькі Вільня...* (Наша Ніва. 2005. 27 траўня).

Розныя нацыянальныя формы тапоніма (*Вільня – Вільнюс*), якія ўтвараюць у беларускай нацыянальнай свядомасці апазіцыю па семантычнай прымеце «сваё – чужое», маюць розны кагнітыўны статус: мысліцельным аналагам *Вільнюса* з’яўляецца адзінкавае паняцце пра пэўны геаграфічны аб’ект, *Вільня* адлюстроўваецца ў мысленні як ключавы канцэпт культуры. У беларускім культурным асяроддзі адзначаецца наступнае стаўленне да суіснавання гэтых назваў: «Насуперак ранейшай прамаскоўскай палітыцы, мы павінны вярнуць у беларускую мову слова *Вільня*, – піша С. Дубавец. – І гэта будзе не прэтэнзія, а звычайная для сучасных моў практыка называння ЧУЖЫХ гарадоў, якія маюць дачыненне да СВАЁЙ гісторыі і мовы. Калі літоўцы называюць нашы гарады Гардзінасам і Наўгардукасам, яны тым самым не робяць тэрытарыяльнага захопу. Проста для іхнай гісторыі, культуры і адукацыі гэта вельмі важна. Як для нас вельмі важна не бытаць уласных школьнікаў мудрагелістымі вытлумачэннямі, у якім такім *Вільнюсе* Скарына надрукаваў першыя беларускія кнігі, у якім такім *Вільнюсе* быў схоплены й павешаны Кастусь Каліноўскі і ў якім такім *Вільнюсе* Янка Купала рэдагаваў першую беларускую газету «Наша ніва»... Любоў да беларушчыны немагчымая без любові да *Вільні*» (ARCHE, 2000, № 7, с. 38). Відавочна, што *Вільня* – адна з канстант беларускай культуры, гэты тапонім ўваходзіць ў «выніковы слоўнік» культуры (пераклад тэрміна «final vocabulary», які выкарыстоўваецца ў працах Рычарда Рорці [3]) і абазначае неабходны слоўнікавы мінімум пэўнага соцыуму ці асобы ў пэўны перыяд.

Настальгія па Менску

Этымалагічная форма *Менск* існавала, як вядома, з першага ўпамінання ў летапісе і ў канцы ХУП ст. была зменена на *Мінск* у выніку паланізацыі: поруч з *Міньскам-Мазавецкім* з'явіўся *Міньск-Літоўскі*. У пачатку ХХ ст., пасля ўтварэння ў 1918 г. БНР, і нацыянальна арыентаваныя лідэры БНР, і камуністы аказаліся аднадзашнымі ў рашэнні вярнуць спрадвечную назву. «Нацдэмаўская» назва *Менск* захоўвалася 20 гадоў, пасля чаго ў 1939 г. савецкае кіраўніцтва аб'яднанай Беларусі сваёй пастановай адмяніла «нацыяналістычны», як меркавалі тады, варыянт з *-е-* і вярнула, што парадаксальна, назву, прынятую ў Польшчы, якая згодна з «капрызам гісторыі» і замацавалася ў якасці «савецкай». Спробы вярнуць назву *Менск* ў 90-я гады не мелі поспеху. Аднак слова гэтае захоўваецца ў лексіконе беларусаў і, больш за тое, з'яўляецца сёння адным з найважнейшых культурных канцэптаў. «*Я жыю ў Менску*», – сцвярджаў у 90-я вядомы пісьменнік-гісторык Уладзімір Арлоў (Свабода. 1997. 16 верасня), гэта ж можна чуць і чытаць і сёння.

«Настальгія па Менску» – адна з «імпрэсій» С. Дубаўца, у якой адлюстравана рэфлексія беларускага інтэлігента ў сувязі з апазіцыяй назваў *Мінск – Менск*: *Я падобны да Марсэля Пруста, які на дарозе да Свана шукае страчаны час... Дзе мой іншы горад, мой несавецкі Менск?* [1, с. 37]. У культурным асяроддзі, да якога належыць аўтар, *Менск* канцэптуалізуецца праз тапанімічныя метафары наступным чынам: *І Парыжам, і Адэляідай, пра якія мы мы чыталі ў кнігах і глядзелі ў кіно, для нас, менчукоў, быў наш Менск. Менск – Сан-Францыска Джэка Лондана і Лондан Олівера Твіста, Пецярбург Дастаеўскага і Будэёвіцэ Гашака. Твой горад – люстэрка урбаністыкі свету* [1, с. 37]. Адпаведна *Мінск* канцэптуалізуецца, у прыватнасці ў артыкуле С. Шупы, як «прадукт мутацыі» *Менска* ў выніку войнаў, рэпрэсій, міграцый, дэмаграфічных і моўных змен. «*І аднак, – працягвае С. Шупа, – Менск жыўе. У апошніх брукаваных вулках, у старасвецкіх камяніцах, у замшэлых камянях старых могілак, у нашай болі і ў нашай надзеі*» (ARCHE, 2000, № 7, с. 113).

У разважаннях беларускіх інтэлігентаў сталіца Беларусі паўстае ў дзвюх іпастасях, кожная з якіх мае сваё імя: *Я жыю ў горадзе Менску... Слова Мінск у іхных* [Глобуса, Дынько, Севярынца і інш. – І. Р.] *размовах не прамільгне. І справа тут не ў выбары на карысць моднай літары, а ў выбары свайго месца й ладу жыцця. Не жывецца ім у Мінску... Горад Мінск усё болей становіцца вялізным*

*і не надта цікавым музеем побыту савецкага чалавека... Ды ўсё роўна ў горадзе, які на ўсіх мапах пазначаны як **Мінск**... паветра застаецца **менскім*** (Наша Ніва. 1999. 1 чэрвеня).

Апазіцыя канцэптаў *Менск – Мінск* фарміруецца ў публіцыстыцы такімі адзнакамі, як «мінулае – сучаснае», «духоўнае, рамантычнае, узнёслае – матэрыяльнае, паўсядзённае, побытавае», «нацыянальна адзначанае – касмапалітычнае», «свабода ад палітыкі – палітычная ангажаванасць». Сапраўдныя духоўныя каштоўнасці асацыіруюцца ў носьбітаў беларускай нацыянальнай свядомасці з *Менскам*. Пар. фрагмент эсэ Зміцера Бартосіка «Нота «Ме»: Сёння ў горадзе **Менску** выходзяць дзве газеты («Наша Ніва» і «Навінкі»), пішуцца найўныя вершы і высокакласныя эсэ, спяваюцца рокавыя балады, а галоўнае, будуюцца самыя фантастычныя планы на будучыню. У **Мінску** адбываецца ўсё астатняе – прэзентацыі, матчы, гастролі, селектарныя нарады ды McDonald'sы... У **Менску** сёння цікавей і цяплей (Наша Ніва. 1999. 1 ліпеня). Апазіцыя назваў *Менск – Мінск* уяўляе сабой цікавы філалагічны феномен, своеасаблівы анамастычны парадокс. Асноўная функцыя імя ўласнага – інтэграцыя: гэта назва, якая аб'яднае ўсё тое, з чаго складаецца індывідуальнасць. Але мы бачым, што імя ўласнае, як гэта ні парадасальна, выкарыстоўваецца і для дэзідэнтыфікацыі аднаго аб'екта. Гэта яго функцыя абумоўлена тым, што адзін і той жа прадмет па-рознаму праецыруецца на «часавай каардынаце» свайго існавання, ён па-рознаму выглядае ў розных сітуацыях і, нарэшце, ён па-рознаму адлюстроўваецца ў свядомасці розных носьбітаў мовы.

1. *Дубавец С.* Дзённік прыватнага чалавека. 1989–1998. Апаваданні, імпрэсіі, эсэ. Мн., 1998.

2. *Ратнікава І. Э.* Вільня ў лютэрку сучаснага беларускага друку: лінгвакагнітыўны аспект // Вестник МГЛУ. Сер. 1. 2005. № 3 (19). С. 176–184.

3. *Рорти Р.* Случайность, ирония и солидарность / Пер. с англ. М., 1996; *Рорти Р.* Философия и зеркало природы / Пер. с англ. Новосибирск, 1997.